

- TICHÁ, L., *Slyšet a myslet u klavíru*. Praha 2009.
- UJFALUSSY, J., *Hudební obraz skutečnosti*. Překlad z maďarštiny. Praha 1967.
- VYGOTSKIJ, L. S., *Vývoj vyšších psychických funkcí*. Překlad z ruštiny. Praha 1976.
- VYGOTSKIJ, L. S., *Myšlení a řeč*. Překlad z ruštiny. Praha 1971.
- WING, H., Standardized Test of Musical Intelligence. *The British Journal of Psychology*, 1948, 27.
- ZICH, O., *Estetické vnímání hudby*. Praha 1981.
- ZUCKERKANDL, V., *Vom musikalischen Denken. Begegnung von Ton und Wort*. Zürich 1964.

3.8 HUDEBNĚ TVOŘIVÉ SCHOPNOSTI

Psychologický výzkum *tvorivých schopností* v oblasti hudby je metodicky značně obtížný a je teprve v samých začátcích. Jde o zvláštní vlastnosti hudebního vědomí zajišťující *novost, originalitu a neopakovatelnost hudebních projevů*. Jejich mnohotvárnost je obrovská a je proto nesnadné je vydělit a charakterizovat. Mění se dokonce i v průběhu téhož hudebního aktu. Zatímco při výzkumu základních hudebních schopností (hudebního sluchu, hudební paměti, představivosti, rytmického citění atd.) je možné s poměrně značnou diagnostickou spolehlivostí použít testového měření, tvorivé schopnosti se tomuto převážně kvantitativnímu hodnocení vzpírají. Při diagnostikování tvorivých schopností je proto třeba použít ukazatelů a kritérií především *kvalitativních*. To umožňují již *projektivní metody* (kapitola 4.6), které vycházejí z rozboru studia hudebních děl, z analýzy tvorivých projevů při nástrojové či pěvecké improvizaci.

Dosud málo rozvinuté metody zkoumání tvorivých schopností, jejich značná kvalitativní variabilita a malá znalost činitelů, kteří je podmiňují, mohou vést k domněnce, že jsou determinovány výhradně dědičností. Výzkumy v oblasti hudební kreativity potvrzují sice velikou variabilitu tvorivých schopností způsobenou rozdílnou dispoziční základnou, současně však také zdůrazňují nutnost pedagogického řízení hudebních aktivit, v nichž se tyto schopnosti nejen projevují a kultivují, ale i nově utvářejí. Výzkumně bylo potvrzeno, že je možno dokonce učit tvorivému myšlení.

3.8.1 HUDEBNĚ TVOŘIVÉ MYŠLENÍ

Dominantní schopností ve struktuře tvorivé osobnosti je *produktivní (hudebně tvorivé) myšlení*. Promítá se do oblasti hudebního myšlení, někteří autoři předpokládají, že se velmi blíží řešení problémů. To by bylo ovšem značné zúžení jeho funkce a převažující zaměření k jednostranně intelektovým operacím. V tvorivém myšlení mají důležitou úlohu i složky synkretické (současné podněty z několika analyzátorů), účast fantazie, intuitivní procesy, tj. ne

plně uvědomované, které se nedají pro svou nekontrolovatelnost na myšlenkové operace převést. Do produktivního myšlení se kromě intencionálního (záměrného, plánovitého) zaměření, promítají i momenty spontánní aktivity a náhodných variací, které souvisejí s počáteční nejistotou v hledání výrazu. Náhodné variace nejsou přímo závislé na podmínkách prostředí a tvůrce nezná podněty, které je uvádějí do pohybu. Současná psychologie tvořivosti usiluje o postižení nevědomých procesů, které do tvořivého myšlení vnášejí momenty nečekaných a rizikových situací a obohacují je o emocionální a fantazijní prvky (kapitola 6.5.2.3).

Myšlenkové operace v produktivním myšlení umožňují modifikovat hudební struktury a vytvářet nové, dosud neexistující tvary. Tvůrce hledá nové kombinace, často experimentuje a znovu prověřuje. Tento způsob tvořivého myšlení nazval **J. P. Guilford** myšlení *divergentní*. Umožňuje variabilitu, větší počet možností, a tím se liší od myšlení *konvergentního*, které má sklon využívat jednoho stereotypního způsobu řešení.

3.8.1.1 STRUKTURA HUDEBNĚ TVOŘIVÉHO MYŠLENÍ

Je tedy zřejmé, že v *hudebně tvořivém myšlení* se střetává *vědomé s nevědomým, záměrné se spontánním, zacílené s náhodným, racionální s emocionálním* apod.³⁶⁹ To jsou různá kritéria, jak lze na produktivní myšlení nahlížet. Při vymezení pojmu hudebně tvořivé myšlení můžeme tedy vyjít z obecné teze, že *tvořivé myšlení je „souborem operací pohybujících se v dimenzích reality a imaginace. Myšlení jako takové se zde spojuje s fantazií v tvoření něčeho nového.“*³⁷⁰

Fantazie se považuje za schopnost *disociovat* (rozbít, rozštěpit) představy reálné skutečnosti (je přímo závislá na bohatství předcházející zkušenosti člověka, neboť ta představuje materiál, z něhož se vytvářejí fantazijní útvary), a na tomto základě vytvářet představy nové. Zdůrazňuje se však její tzv. *emancipační schopnost*, tj. schopnost odpoutat se od reality. Pojem *emancipace* uvádí ve spojitosti s fantazií ve své studii **J. Viewegh**³⁷¹. Podle něho se projevuje tvorbou subjektivního „fantazijního prostoru“, jenž je určitou formou seberealizační tendence člověka a umožňuje mu projevat se v něm relativně nezávisle na objektivních zákonitostech. Zdůrazňujeme slovo relativně, neboť v hudební tvořivosti jde pak málokdy o „čistou“ fantazii a „ryzí“ emancipaci, ale o vázanou, více či méně podřízenou logice hudebního myšlení.

369 J. Hlavsa navrhl ve své *konceptci tvůrčího intelektu* základní třísloužkovou strukturu, jejíž podstatou je vztah mezi intuitivně imaginativními způsoby tvorby, tvůrčím myšlením a schematickými operacemi algoritmického myšlení (J. HLAVSA, *Pojmová struktura tvůrčího intelektu. Čs. psychologie* 1972, 2, s. 151-7).

370 F. HYHLÍK - M. NAKONEČNÝ, *Malá encyklopedie současné psychologie*. Praha 1973, s. 90.

371 J. VIEWEGH, *Teoretická východiska výzkumu fantazie. Čs. psychologie*, 1975, 17, č. 3, s. 281.

Hudba podněcuje silně fantazii a fantazie zase umocňuje její obsah, výraz i formy. U hudebních skladatelů se objevuje fantazie zpravidla již v dětství a nerozvíjí se jenom sluchovými podněty, ale i zrakovými obrazy a smyslovými synestezemi. V hudbě je jedinec schopen prožít nejen reálný, ale i fantastický svět. Spojuje-li se hudba s jiným druhem umění (např. v programních žánrech, v melodramu, v opeře) uplatňuje se fantazie i při volbě *literárního námětu*. Vlivem mimohudebního básnického námětu a dějové osnovy bývá rozlet fantazie obzvláště silný. Fantazijní obrazy vyvěrající z životních příběhů ovlivňují výběr výrazových prostředků a uvolňují hudební formy. Typickým příkladem takové emancipace od tíživé reality je *Fantastická symfonie H. Berlioze* (Epizoda ze života umělcova), inspirovaná jeho láskou k herečce Smithsonové. Toto dílo přímo překypuje fantazií, citovostí a nezkrtným temperamentem. Jindy je fantazijní proud podněcen zázračností mýtů, pohádkových námětů (např. v opeře *Čarostřelec C. M. von Webera*).

Pracuje-li skladatel na hudebním díle, které se obsahově přímo nespojuje s mimohudebním námětem (z oblasti tzv. absolutní hudby), pak se jeho fantazie uplatňuje především ve výstavbě díla, v mnohotvárném využití a v modifikaci hudebně výstavbových prostředků. Z výstavbového materiálu vytváří *permutací* (obměnou, spojováním prvků v jiném pořadí) nové tvary. Tyto procesy mohou být spojeny s *diminucí* (krácením útvarů) nebo s *augmentací* (jejich rozšířením). Rovněž *aglutinace*, při níž se izoluje určitý prvek a přiřazuje se k jiné části tak, že vzniká nový útvar (např. při tvorbě nových harmonií), je výsledkem fantazie.

Sloučení myšlení a fantazie v jednu tvůrčí sílu je podmíněno skutečností, že každá tvořivá činnost (ať již vědecká nebo umělecká) vyžaduje účast fantazie i rozumu. Tyto psychické síly bývají zastoupeny v nestejně míře a s ohledem na specifiku lidských činností mají různou strukturu. Vykazují kromě shodných rysů i protiklady, které se v každém okamžiku tvorby střetávají a obě psychické aktivity spojují i rozlučují.

Ze shodných rysů myšlení a fantazie je to např. *obsahová stránka* (fantazie operuje s názornými představami; pro myšlení jsou sice typické operace s pojmy či abstrahovanými znaky, symboly, ale v hudebním myšlení se vzhledem ke specifickým vyjadřovacím schopnostem hudby slučují obě sféry – vedle složky pojmové má i složku smyslově názornou (kapitola 3.7.2.1). Dále je to *analyticko-syntetický charakter psychických operací* (termín asociace a disociace, užívaný v souvislosti s fantazijními procesy, je mnohými autory považován za synonyma analýzy a syntézy³⁷²) apod.

Co však tyto dvě schopnosti zásadně rozděluje a staví do kontrapozice, je jejich *rozdílný poměr k hudební skutečnosti*. Hudební myšlení respektuje dané a vžitě hudební normy a logiku hudební tvorby, fantazie naopak svým „odletem od skutečnosti“ tyto normy porušuje. Kdyby byla fantazie jediným organizujícím

---

372 Viz např. J. BOROŠ – T. PARDEL, *Základy všeobecné psychologie*. Bratislava 1975, s. 336.

principem kreativity, vedla by hudebně tvořivé úsilí cestou nevázanosti, absolutní svobody a nezávislosti na hudební realitě. „Kreativní jedinec musí umět využít vzedmuté vlny fantazie, řinoucích se nápadů, stavu inspirace a proudu intuice, nechat se jimi unést, ale v určitém okamžiku musí být také schopen zvládnout toto „běsnění“, usměrnit a řídit fantazii žádoucím směrem v intencích svých tvůrčích záměrů“³⁷³.

V ústrojném propojení hudebního myšlení a fantazie jsou tedy na jedné straně racionální prvky kritériem správnosti a vhodnosti spontánně se rojících hudebních představ, na straně druhé však fantazie svou emancipační schopností vytváří operativní prostor pro originální a neotřelé myšlenkové procesy. Zajišťuje tak jejich odpoutání od dosavadní kreativní zkušenosti a vznik hudebního novotvaru. Přitom si obě vzájemně provázané psychické aktivity ponechávají rysy jim vlastní: myšlení logiku a racionalitu, fantazie spontaneitu a emocionalitu.³⁷⁴

3.8.1.2 RYSY HUDEBNĚ TVOŘIVÉHO MYŠLENÍ

Ve struktuře hudebně tvořivého myšlení lze identifikovat *základní inventář tvořivých schopností* - tzv. *rysu hudebně tvořivého myšlení*, zajišťujících specifika tvořivého procesu, a zejména pak jeho výsledku. **J. P. Guilford**³⁷⁵ za pomoci faktorové analýzy poukázal na skutečnost, že tvořiví jedinci se od sebe liší schopností:

- být vnímaví a citliví k problémům;
- rychle produkovat množství nápadů a myšlenek v limitovaném čase;
- pružně myslet;
- vytvářet originální nápady;
- analyzovat zkušenost a syntetizovat staré prvky novým způsobem;
- redefinovat, reorganizovat, měnit funkce a smysl použití předmětu apod.

K podobným závěrům došel i další významný americký psycholog **V. Löwenfeld**³⁷⁶.

Uvedené *rysy tvořivého myšlení* můžeme analyzovat i v oblasti hudební tvorby. Tvořiví jedinci se liší mírou:

- *senzitivity (citlivosti)* - zvýšené vnímavosti k hudebním problémům i k rozdílům v hudebních prožitcích, pocitech a náladách;
- *fluence (plynulosti)* - schopnosti závislé na zásobě předchozích hudebních zkušeností, umožňující vytvářet v rychlém časovém sledu mnohotvárné hudební útvary, obměňovat je po stránce melodické, rytmické, textové, výrazové apod.;

373 J. HLAVSA et al., *Psychologické problémy výchovy k tvořivosti*. Praha 1981, s. 36.

374 Blíže viz H. VÁŇOVÁ, *Hudební tvořivost žáků mladšího školního věku*. Praha 1989, s. 90.

375 J. P. GUILFORD, Creative Abilities in the Arts. *Psychological Review*, 1957, 64, 2, s. 110-118.

376 V. LÖWENFELD, Creativity and Art Education. *School Arts*, 1959, 59, 2.

- *flexibility (pružnosti hudebně tvořivého myšlení)* – schopnosti využívat osvojené hudební zkušenosti, měnit způsoby hudebního myšlení, přizpůsobovat ho novým situacím, překonávat setrvačnost návyků apod.;
- *originality (původnosti)* – schopnosti vytvářet nové a nekonvenční hudební obraty;
- *elaborace (zpracování)* – schopnosti, která umožňuje rozvinout hudební nápad a propracovat ho až do konečné detailní podoby při plném respektování hudebních zákonitostí;
- *integrace* – schopnosti odstranit útržkovitost a izolovanost jednotlivých hudebních vjemů, dojmů, zkušeností apod. a vytvořit nově strukturovaný hudební útvar;
- *restrukturace* – která se vztahuje k revizi konečné podoby hudebního díla i k možnostem upravovat jeho části nebo použít jiných operací apod.

Tyto tvořivé schopnosti se neaktivují v tvořivých činnostech izolovaně. *Spojují se v trsech v produktivním myšlení se společným cílem vzniku nového hudebního tvaru.* V jisté etapě tvořivého procesu však může některá z nich mít v závislosti na povaze tvořivého úkolu *dominantní úlohu.*

Kvalita tvořivého produktu však není závislá jen na hudebně tvořivých schopnostech. Podmiňuje ji též soubor základních hudebních schopností a interpretačních dovedností v oblasti pěvecké, instrumentální a hudebně pohybové a některé obecné vlastnosti a psychické zvláštnosti kreativní osobnosti, vyskytující se v tvořivých činnostech všeho druhu.

První pokus o jejich obsáhlejší klasifikaci provedli u nás autoři **J. Hlavsa a M. Jurčová**.³⁷⁷ Na základě pramenů z bohaté zahraniční literatury vytvořili *seznam obecných rysů tvůrčí osobnosti, tzv. inventář identifikačních prostředků.* Je pojat značně široce, neboť zahrnuje nejenom duševní procesy a stavy kreativního subjektu, ale i podmínky a znaky samotného tvůrčího procesu i vlastnosti vznikajícího novotvaru. Specifičtější inventář obecných rysů žákovy osobnosti, je pak obsažen v práci **H. Váňové**³⁷⁸.

Tyto individuální předpoklady zasahují zejména emocionální a volní sféru dětské psychiky, jsou spojeny s motivačními faktory a umožňují žákovi rychle ovládat způsoby tvořivých činností. Jmenujme orientačně např. zvědavost, zvýšenou vnímavost k hudebním podnětům, potřebu a odvahu experimentovat s tóny, zálibu v neznámých hudebních činnostech, zájem o hudbu a lásku k ní, chápavost, pohotovost, bystrost, houževnatost a vytrvalost při řešení hudebního problému, relativní nezávislost, sebedůvěru, touhu po uznání apod. K těmto osobnostním rysům se druží i některé skupinové ukazatele, jež vyjadřují vztah tvořivého jedince k žákovskému kolektivu. Ve své kladné podobě (skromnost, upřímnost, snadná ovladatelnost v kolektivu, smysl pro kamarádství, slušnost, disciplinovanost apod.)

377 J. HLAVSA, M. JURČOVÁ, *Psychologické metódy zisťovania tvorivosti*. Bratislava 1978, s. 41–48.

378 VÁŇOVÁ, H., *Hudební tvorivost žáků mladšího školního věku*. Praha 1989, s. 127–130.

jsou žádoucími znaky hudebně tvořivého jedince. Skupinové ukazatele jsou však často provázeny náznaky individualismu (snaha vyniknout nad ostatní, prosazovat své nápady, horší spolupráce s kolektivem, soběstačnost, introvertnost apod.) či dokonce zřetelným porušováním kázně (neochota respektovat příkazy, podřídit se autoritě, rebelismus, touha po svobodě atd.).

3.8.2 HUDEBNĚ TVOŘIVÉ SCHOPNOSTI U DĚTÍ

Psychologická zjištění maďarských autorů (**K. Forrai**³⁷⁹) na školách s rozšířenou hudební výchovou, **A. F. Osborna**³⁸⁰, **C. W. Taylora**³⁸¹, **W. Murphyho**,³⁸² **K. Swanwicka**³⁸³, u nás **H. Váňové**³⁸⁴, **A. Tiché**³⁸⁵ a dalších poukazují na *formativní vliv prostředí na rozvoj tvořivých schopností*. Tyto výzkumy shodně potvrzují, že různě odstupňované předpoklady pro rozvoj tvořivosti má za vhodných sociálních a výchovných podmínek každé duševně a tělesně normální dítě. Výše charakterizované tvořivé schopnosti nejsou tedy jen výsadou hudebních tvůrců (skladatelů), ale zcela oprávněně je předpokládáme v elementární podobě a v odlišné kvalitě také u dětí.

Již v předškolním věku souvisejí s emocionálností (dítě při tvoření prožívá radost) a s pohybovou aktivitou. Naši autoři (**F. Čáda**³⁸⁶ a **A. Cmíral**³⁸⁷) potvrdili projevy tvořivých schopností u dětí asi v polovině jejich třetího roku života. V tomto věku dítě „zpívá po svém“, vytváří „hudební monolog“ a jednoduché improvizace. Tyto tvořivé projevy, související s jeho *spontánní hravostí*, se obvykle při vstupu do školy tlumí charakterem hudební výchovy, která často nevytváří podněty a dostatečný prostor pro jejich další rozvoj.

Další kulminační období nastává ve věku pohlavního dospívání (v pubertě). Se změnou biologické struktury a psychického života jedince roste subjektivismus a výrazněji se uplatňuje introverze, což se projevuje jako zvýšená pozornost ke svému „já“ a k vnitřním citovým prožitkům. Tyto prožitky chce dospívající samostatně vyjádřit. To vede často k hudební tvořivosti, ke „kompozičním“ pokusům i k „básnické“ tvorbě. Motivace k této činnosti vyvěrá

379 K. FORRAI, *The Value of Musical Experience in a Small Country*. XVI. International Conference. Eugen 1984.

380 A. F. OSBORN, *Applied Imagination*. New York 1963.

381 C. W. TAYLOR, *Creativity Progress and Potencial*. London 1964.

382 W. MURPHY, *Creative Music Making in the Primary School*. In *Handbook for Music Teachers*. London 1968.

383 K. SWANWICK, *Teaching Music Musically*. London 1999.

384 H. VÁŇOVÁ, *Hudební tvořivost žáků mladšího školního věku*. Praha 1989.

385 A. TICHÁ, *Uplatnění tvořivých prvků při rozvíjení pěveckých dovedností žáků prvního stupně ZŠ*. In *Tvořivost jako základní dimenze moderní hudební pedagogiky*. Praha 1992.

386 F. ČÁDA, *Vývoj dětské schopnosti hudební*. Praha 1914.

387 A. CMÍRAL, *O hudebních projevech dítěte*. *Hudební výchova*, 1923, 4.

ve zvýšené míře z *mohutného citového života*, spojeného s pohlavním zráním. Ohlašuje se dosud neznámé erotické a sexuální citění, které provází hudební prožitek a dává mu nezvyklou sílu.

3.8.2.1 ROZVOJ A IDENTIFIKACE HUDEBNĚ TVOŘIVÝCH SCHOPNOSTÍ ŽÁKŮ

Hudební tvořivost je velice citlivá na *pedagogický takt* a nelze ji u dítěte vynutit příkazem. Je třeba ji především *podněcovat* a vytvořit pro ni *motivující prostředí*. Míra řízenosti vychovatelových zásahů zde bude ovšem mnohem menší než v ostatním vyučování. Učitel musí navázat na dětskou *spontaneitu* a *hravost* i *potřebu experimentovat*. Měl by navozovat *tvořivé situace*: řešení problémů, volné asociování, operace s hudebními představami, podněty pro fantazii, imaginaci, rozvoj hudebního myšlení, citového života dítěte apod.; začlenit elementární hudební úkony do *komplexní muzické hry*, v níž se dítě tvořivě rozvíjí. Neměl by opomíjet ani soustavný rozvoj hudebních schopností, především pak hudební představivosti prostřednictvím tvořivé vokální intonace a sluchové analýzy. Při kreativních (tvořivých) úkolech by měl nechat žáka pracovat samostatně, nevyvíjet na něho přílišný pedagogický tlak a nesvazovat ho detailními pokyny. Hodnotit pak průběžně jeho výkony a tvořivé pokusy a pochválit ho i za drobné zdařilé úkony (kapitola 6.5.3.1.2).

Přestože jsme výše uvedli, že tvořivé schopnosti nepůsobí v hudebních činnostech izolovaně, ale v celých trsech, lze některé rysy hudebně tvořivého myšlení záměrně rozvíjet specifickou tvořivou aktivitou, která vyžaduje dominantní účast dané schopnosti. Na základě tohoto principu lze tvořivou schopnost též *identifikovat* a za předpokladu *vytvoření hodnotících škál* postihnout alespoň přibližně její *rozvojový stupeň*.

Tak např. *fluenci* lze rozvíjet i zkoumat v těchto úkolech:

- vyhledávat vhodná slova k danému rytmu;
- vytvářet varianty rytmických a melodických modelů;
- reagovat odlišným závětím na rytmické či melodické předvěti;
- odlišně melodizovat rytmus;
- vytvářet melodické varianty v daném tónovém prostoru;
- improvizovat různé melodie se stejným charakterem (veselé, smutné, taneční, pochodové apod.).

Hodnotící škála by pak měla zahrnout různé varianty dětského projevu od situace, kdy dítě není schopno na daný podnět tvořivě reagovat, při druhém tvořivém pokusu produkuje stejnou myšlenku jako při prvním, snaží se o nové varianty, ale daří se mu pouze obměny, až po úspěšný pokus dítěte, při kterém vytvoří v rychlém časovém sledu více odlišných variant.

Flexibilitu lze podporovat zejména v situacích, kdy žádáme na dítěti porušení vazeb v dříve osvojené zkušenosti – např. u dobře známé písně pozměnit